

НАСЕЉА НА ПУТУ

Изглед Цариградског друма и цео његов живот зависио је од изгледа и живота оне земље кроз коју је пролазио. У логичком складу са овим стоји чињеница да је Цариградски друм самим својим постојањем и оним што се на њему одиграло изазивао низ појава у земљама кроз које је пролазио: у положају народа, развитку и изгледу земље и, на посебан начин, у њеној привреди. Ова чињеница, која изгледа сасвим природна, није, међутим, нимало једноставна и захтева свестраније објашњење.

Пада, на првом месту, у очи да се на великом одсеку Цариградског друма од Београда до Софије за све време турске владавине није развило ниједно веће насеље које би достигло ранг шехера. Знатнија места, Смедерево и Ниш, издвајају се од других у првом реду због тога што су Турци, освојивши их, већ затекли основу која је и сама по себи могла утицати на њихов даљи развитак. Међутим, у њиховом животу, као и у животу низа других насеља, као да се стално осећало присуство неке немоћи. Уколико су се и јавила, тржишта су се развила једино као локалне чаршије и као мања упоришта, где су се привремено прикупљали производи села и већих трговачких градова. Најразвијеније, у том погледу, од њих, Смедерево је у већини послова ипак било зависно од београдског тржишта. Ова малокрвност припада, с једне стране, једној општој појави тадашње Турске: да се у њој већи градови, односно трговачка средишта, јављају и развијају на доста великим раздаљинама, везујући за себе и мале чаршије у складу са природом земљишта и распоредом путева. Међутим, кад је у питању Србија, и под Турцима релативно добро насељена и доста обрађена, ова заједничка појава европске Турске није довољна као објашњење. Она се, можда, мора допунити чињеницом да је Београд, захваљујући свом повољном положају и доминантној улози, везивао за себе северне области Србије и тако исцрпљивао њихове могућности да дају још један знатнији град, Ипак, више од свега треба подвући чињеницу да је Цариградски друм, као институција, изазивао толике напоре Турског Царства и имао са своје стране такво дејство да су насеља на њему и сувише морала везивати своју егзистенцију за његов живот и његовом крвотоку жртвовати своје животне сокове. То се најбоље види на примеру села која су готово непосредно зависила од друма и често ишчезавала због оног што се са њега на њих преносило, као што су му, не ретко, дуговала и свој настанак.

Зависна у свом јављању и ишчезавању од Цариградског друма, насеља на оном његовом одсеку који је ишао од Београда до Софије могу се поделити на следеће категорије:

① Села чије је становништво имало статус раје. Ова села улазила су у хасове султана и санџакбегова и поседе — тимаре и зијамете — турских спахија који су живели у већим местима. Као вакуф-

Траса Цариградског друма од Београда до Софије

ско село помиње се само Миријево. У XVI веку, кад Цариградски друм са свим оним што се на њему одиграло није изразитије деловао да земљиште око њега опусти, набројали смо, уз сам друм, 46 села и заселака чији су становници имали статус раје. Овај број се односи на крај XVI века; на почетку тога века он је био знатно већи, јер су током година многа села на друму добила дербенџијски статус. Не зато што је то увек било потребно, већ, често, и да би се становништво везало за насеље. У питању су следећа насеља: Мали Мокри Луг, Лештани, Радинац, Враново, Мала Крсна, Скобаљ, Осипаоница, Лугавчина, Лозовик, Винарица, Трновча, Горњи Витинци, Ливадица, Марковац, Лапово, Ланиште, Буковче, Медвеђа, Седлари, Бачинац, Рачник, Сикирица, Јабуковац, Вукашиновац, Алексинац, Добрујевац, Катун, Топоница, Трупале, Мозгово, Бован, Обла Глава, Пруговац, Станци, Јагличје, Брзи Брод, Нишка Бања, Студена, Извор, Мала Клисурсица, Суково, Мали Цариброд, Алдомировци, Власи, Сливница и Белица.

2. Села која су уз извесне пореске олакшице обављала разне службе везане за друм, а која се једним изразом могу назвати дербенџијским селима. Ова села налазила су се понекад и на царским хасовима, као Равно, Ражањ, Јелашница, Куновица, Велики Цариброд, Клисурсица, Калотина, и својим положајем најчешће су била везана за сам друм. Њихови становници вршили су разне службе: чували су теснаце и уопште опасна места, стражарили на мостовима и поправљали их, одржавали скеле и хранили поштанске коње и сл.

У накнаду за њихову службу, турска држава је ослобађала ове сељаке, сасвим или делимично, једног дела дажбина, према систему који је био крајње шаролик, тачније еластичан и прилагодљив приликама. До краја XVI века овај статус добиће 58 села: Медошевац, Врбича, Болеч, Плавинце, Варош, Кленовац, Милошевац, Глава, Мутиловац, Мијатовац, Равно, Лучица, Жабари, Свилајнац, Луковица, Миросава, Чимари, Моштаница, Дубочај, Брестовик, Камендо, Ландол, Колари, Доњи Витинци, Цреповац, Чремошник, Радовање, Топола, Баточина, Доброводица, Грабовац, Брачин, Претрковац (?), Шупељак, Предебел, Ражањ, Ћићина, Бобовиште, Бујмир, Дражевац, Трнава, Вргиште, Медошевац, Смољановац, Куновица, Драшкова Кутина, Топоница, Јелашница, Горњи Глоговац, Вргудица, Клисурсица, Теловац, Понор, Сињац, Бериловац, Велики Цариброд, Калотина и Драгоман.

Треба нагласити да су се и у већим местима, у градовима, паланкама и касабима, такође налазиле групе становника које су обављале извесну службу на друму и којима је турска држава то надокнађивала давањем извесних пореских олакшица. Таква места била су Гроцка, Хасан-пашина Паланка, Јагодина и Ниш.

3. У низу села на Цариградском друму издвајају се два, Лучица и Бован, која су се као средишта нахија знатније развила. У њима се јавља и муслиманско становништво, а у Бовну и извесни објекти исламске архитектуре. Међутим, она у XVI веку немају ни паланку нити прерастају у касабу. Њихово хришћанско становништво има статус раје. Ова места се ни у каснијем времену неће развити у знатнија.

4. Касаба је општи назив за отворена муслиманска насеља чије се становништво искључиво или претежно бави градском привредом (занатство, трговина и сл.), без обзира на то да ли се оно развило из подграђа неке тврђаве, неке вароши, или представља ново отворено насеље. Да једно насеље добије статус касабе, мора, осим тога, имати своје границе, територију и бар једну џамију, мектеб, евентуално хамам, хан или каравансарај, низ дућана (чаршију) и друге установе које му дају муслиманско обележје.¹ На Цариградском друму у XVI веку у касабу се, пре свега, развило средњовековно село Јагодина, која се истиче као седиште спахија тог краја и као знатно тржиште. Ни у XVII веку Јагодина није променила свој статус. Негде средином XVI века статус касабе добиће и дотадашње село Параћин. Путописци друге половине XVI века помињу у њему турске спахије, а почетком XVII века у овом месту биће изграђена и паланка. Ниш је имао своју чаршију и малу колонију дубровачких трговаца, а био је, исто тако, и седиште нахије и кадилука. Само четрдесетих година XVI века помиње се овде посада састављена од мартолосоа и коњаника. Тек касније, почетком XVII века, Ниш ће, због потреба за обезбеђивањем саобраћаја, добити своју сталну посаду и, вероватно, ранг шехера. Ако се суди по броју и саставу становништва, по чињеници да се у њему помиње низ објеката исламске архитектуре, као и по томе што његова стара тврђава у XVI веку није имала своју посаду, касабом се може сматрати и Пирот (Şehirköy). У XVII веку, међутим, ово место ће добити већи значај у обезбеђењу друма између Ниша и Софије, па према томе и своју посаду бешлија или пандура.

5. Готово свим странцима који су у XVI, а нарочито у XVII веку путовали Цариградским друмом највише је падала у очи појава паланки. „Паланка је мање утврђење изграђено од дрвета, земље и другог слабијег материјала. Ако је такво утврђење било грађено насипом, оно је називано *шарампов*. Паланке су обично подизане на саобраћајним артеријама и друмовима ради обезбеђења промета.“² У паланкама није боравила само посада са својим заповедницима; око њих су се обично стварале мале чаршије у које се насељавао један део околног земљорадничког становништва, а у њима су живели и турски тимарници. Ипак, ове паланке, које су за цео Цариградски друм у Србији биле најкарактеристичније, никад се нису развиле у велика насеља; њихово најочљивије језгро остајала је тврђава са посадом. Везане су, углавном, за старије локалитете, мезре, села и некадашња утврђења. У XVI веку паланке су биле Гроцка, која је играла и већу улогу пограничног утврђења, Хасан-пашина Паланка, Баточина и Ражањ. Током XVII века паланке ће добити и знатнија села: Колари и Алексинац, као и касабе Јагодина и Параћин. Године 1638/39. Турци ће на месту старе Remesiana-е и средњовековног Извора саградити Муса-пашину Паланку, а због чувања моста на Морави подигнута је, почетком XVII века, на месту средњовековног Равног, Морава Паланка, касније Ђуприја.

¹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, XXVII.

² Исто.

6. Осим Београда, статус града, односно тврђаве са посадом имали су још Авала, која ће добити своје подграђе тек у XVII веку, Гроцка, која је задржавала хајдучке упаде преко Дунава — треба истаћи да је истовремено и паланка — и Смедерево, чије се градско насеље, подигнуто и у тврђави и ван ње — због развијене чаршије и већег броја муслиманског и хришћанског становништва — назива најпре термином варош, а затим касаба.

Из свега изложеног се види да се на Цариградском друму између Београда и Софије током XVI века, па и касније, није, сем Смедерева, развило ниједно насеље са рангом шехера. Па и само Смедерево је, кад су у питању турски критеријуми, истицано, пре свега, као тврђава.

Слику насеља на Цариградском друму и податке који сачињавају њихову историју од пада под Турке до краја XVI века могуће је дати према врстама тих насеља и њиховом значају, према времену њиховог настанка или оним редом како су се она низала од Београда до Софије дуж главног пута и свих његових варијаната. Последњи начин излагања изгледа да је најбољи због тога што ће се тиме дати још један допринос познавању Цариградског друма и што ће у том случају бити могуће да се поведе рачуна и о свим оним мањим насељима — мезрама и селиштима — која су увек на извештан начин била везана за веће локалитете. Што је најважније, овакав редослед излагања ће омогућити да се добије тачна представа о природи настанка, улози и значају сваког од ових насеља, јер је све то зависило, у првом реду, од њихове везаности за Цариградски друм.

По конфигурацији тла које је пресецао, по положају тог краја с обзиром на његову повезаност с другим областима, као и по привредним могућностима и улози земљишта, Цариградски друм је, на путу кроз Србију, пролазио кроз четири региона који имају бар извесна посебна обележја, што је, кад се поведе рачуна о њиховом изгледу и улози, утицало и на појаву насеља у тим крајевима.